

ГЕОРГИ ТОМАЛЕВСКИ

ДУШАТА НА МАКЕДОНИЯ

ВТОРО ПРЕРАБОТЕНО ИЗДАНИЕ
СОФИЯ 1941 г.

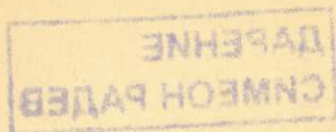
ДАРЕНИЕ
СИМЕОН РАДЕВ

На г. С. Радев,

с чувството на уважение
към неговата личност и гол-
мото му дало в културата

16/хII. 1953г.

Георги Томалевски

ОТЪ СЪЩИЯ АВТОРЪ:

По свещената пътека — символни
сказания 1926 г.

Душата на Македония (първо из-
дание) студия — есе 1927 г.

Огнена земя — разкази 1928 г.

Псалми за живия Богъ — поеми въ
проза 1929 г.

Една пролѣтна нощъ — разкази 1931 г.

Човѣкъ, природа и Богъ — есета 1934 г.

Вѣчната приказка — повестъ 1937 г.

Безсмъртната — романъ 1939 г.

Сигнали — есета 1940 г.

Всѣкидневнитѣ чудеса — есета 1941 г.

ГЕОРГИ ТОМАЛЕВСКИ

ДУШАТА НА МАКЕДОНИЯ

СТУДИЯ-ЕСЕ

ВТОРО ПРЕРАБОТЕНО ИЗДАНИЕ

СОФИЯ — 1941

ПЕЧАТНИЦА „ИЗГРЪВЪ“ — СОФИЯ — 1941/201

Настоящото второ издание, въ което сж нанесени нѣкои поправки, се явява въ дни, когато надъ Македония сияе лжчезарната усмивка на свободата. Поправките се наложиха защото презъ 1927 година, когато се яви първото издание, Македония бѣше още подъ робство.

Днесъ, тази малка творба излиза отново срѣдъ българската книжнина, за до попадне въ ржцетѣ на нашитѣ братя по всички краища на родината, съ вѣрата, че сърдцата имъ ще трепнатъ въ обичъ по изстрадалата земя и съ искреното желание, Македония да остане за вѣчни времена недѣлима часть отъ снагата на общата българска родина.

Авторътъ

Написаното тукъ не е история, не е и географско описание. Македония има отдавна своята история наредъ съ историята на другитѣ народи, а вещитѣ въ областъта на географскитѣ описания, сж дали вече доста трудове за земята, поминъка и други особености на тая страна.

Спомнете си, Македония въ нашето съзнание е земя на страданието и подвига. И тѣ сж разказани, макаръ и не напълно, отъ нашитѣ поголѣми братя, преживѣли ужаса на огнената стихия. За тѣхъ знаятъ и македонскитѣ планини, знаятъ рѣкитѣ, които въ своя непрестаненъ плискъ преповтарятъ легендитѣ на едно премимало време.

Написаното въ тая малка книга, не цели да запознае оня, що би я хваналъ въ ржка, съ външнитѣ белези на македонската действителность. Не, тия думи сж плодъ на едно съзерцание за тая мълчалива и велика народна душа, която ражда изъ своята сжкровищница деца, готови за подвигъ. Написаното тукъ е една пѣсенъ, едно хваление, една жалба, заедно съ жалбата на цѣлъ народъ, заедно съ дълбокото стенание на планинитѣ и гжститѣ букаци изъ родната земя.

Ако съ тия скромни слова мога да уведанѣкого въ потока на моята размисълъ и съзерцание, сигурно за него ще се открие частица отъ сжкровницата на народа, опрѣлъ снага отъ сребърнитѣ брѣгове на Добруджа, до синьото око на Охридъ. Той ще чуе ритъмътъ на едно голѣмо сърдце — частица отъ сърдцето на свѣта.

Отъ всичко което е казано за Македония, това е, може би, най-малко, най-блѣдно. Думи никога не сж въ състояние да изразятъ живия още подвигъ, но защото тѣ засѣгатъ една вътрешна страна и защото сж казани съ благовѣние и обичъ, искамъ да останатъ като лекъ лжхъ срѣдъ палещия зной на тая свещена нива.

И ако тѣ носятъ, малко поне, отъ лжха на родната земя, тогава нека бждатъ даръ отъ все сърдце на нашитѣ знайни и незнайни братя.

Времето лѣти съ своитѣ бързи коне и отнася миговетѣ, днитѣ и вѣковетѣ. Една незнайна ржка, като ржка на майсторъ-художникъ, нанася черти и багри по пѣстрата свѣтовна картина. Както отдѣлнитѣ личности, така и отдѣлнитѣ племена и народи, играятъ на голѣмата свѣтовна сцена. На тази широка, жизнена арена всѣки идва съ опредѣлена физиономия, съ опредѣлена целъ. Както у всѣки човѣкъ — единицата отъ обществото, е вложено едно незагасващо пламъче отъ Великиятъ огънь, което му дава една или друга духовна физиономия, така и на всѣко племе, — съставка на голѣмото едно, което наричаме човѣчество, е дадена една душа, една прамайка, чието сърдце непрестанно тупти съ земята, съ планинитѣ, съ рѣкитѣ, съ глухия вой на вѣтъра. Това е душата на този народъ — едно неуловимо, трансцедентно начало, което, обаче, много живо, много чувствително се отразява въ живота както на личността, така и на цѣлото. Частъ отъ тази душа всѣки има втъкана въ себе си, всѣки я има въ своята кръвъ, въ зеницата на окото си.

Хората умиратъ, изчезватъ цѣли поколѣния, изтича толкова време, че скалитѣ отъ якия гранитъ се превръщатъ на прахъ, който се пилѣе отъ вѣтъра, но душата на единъ народъ, роденъ отъ святата утроба на вѣчността, ще остане вѣчно да пребждва, до като не дойде часа, ржката на нѣкой избраникъ, съ лекото си докосва-

не, да изтръгне мелодията ѝ като отъ нагласена харфа.

Никой не е свободенъ отъ безсмъртието на своята душа, никой не е свободенъ отъ печата, който удря върху него и безсмъртната душа на народа, където той се е родилъ.

Не може посаденото въ земята зърно да не порастне, да не извиси тънка снага и да не покаже на слънцето пълненъ класъ. Не може затвореното у насъ начало да не се развие, да не покаже скрититѣ си дарове сложени тамъ. Така не може и душата на единъ народъ да остане скрита, непроявена подъ студения черноземъ на забраватата и егоизма на другитѣ народи. У тая душа има вложени сили, които ще се развиятъ, ще се оформятъ, ще узрѣятъ, така както ще узрѣе и ще даде плодъ свѣтовната душа — душата на Великото Едно.

Животътъ е градина. Цвѣтята не сж еднакви въ нея. Тѣ не цвѣтятъ и по едно време тамъ. Кокичето е най-ранното цвѣте, следъ него иде качунката, бѣлия цвѣтъ на вишната предхожда другитѣ дървета, а лозата, последна дава плодъ въ късната есенъ.

И човѣчеството е такава градина. Разновидни сж тамъ цвѣтята, въ различни времена излизатъ изъ коравата почва, въ различно време достигатъ своятъ пълненъ развой. Такава е опитността на човѣчеството отъ хиляди години, до днешенъ день.

Както никой не може да побѣгне отъ свѣтовния развой, така не може да побѣгне и отъ ония основни линии, по които се движи народа, гдето той се е родилъ. Не може никой да се отскубне отъ душата на народа си. Отричайки я даже, той я носи съ себе си, носи я отпечатана на лицето си и има поне капчица отъ безсмъртния ѝ еликсиръ въ своята кръвъ, който ще се

прояви въ единъ неочакванъ, неподозиранъ моментъ.

Ще бжде светотатство съ прашнитъ обувки на нозетъ си да възлѣземъ въ сжкровищницата на нашата прамайка, и да откриемъ тъмното намѣтало отъ главата ѝ, съ което тя изтрива своитъ сълзи. Ние ще чакаме да се наплаче, ще чакаме това до великия часъ на нейната идваща радостъ.

Нейнитъ прокудени, мълчаливи деца носятъ въ себе си единъ образъ, едно видение — видението на майката:

Ето я, приведена, смирена. Презъ днитъ жи-вѣе скрита въ хладнитъ тремове, седнала при своя станъ, кждето заедно съ нишкитъ втъкава и едно заклинание, а когато се свечери, когато по-тайницата нощъ мѣтне тъмно крило, тя става, изправя се, разтваря ржце и се разтапя въ мрачината. Лицето ѝ се не види вече. Само силуетитъ на тополитъ по родната земя тъмнѣятъ, а сподавения викъ отъ нейното ридание, го поематъ и преповтаратъ рѣкитъ, букацитъ и морето на югъ. Какво стана съ нейната снага, съ чертитъ по прекрасното лице, съ нейната жалба? Погледнете децата на Македония. Малко ли сж хубави очитъ имъ, девицитъ не носятъ ли чистата ѝ моминска свѣнь и сълзитъ по тѣхъ не сж ли нейнитъ сълзи?

Око на ясновидецъ трѣбва, за да познае въ всѣка стѣпка, въ всѣки погледъ, въ всѣка дума, стѣпката, погледътъ и богатата речъ на Македония, чиято душа разлѣта, разпилѣна като звезденъ прахъ, живѣе въ душитъ на всички свои деца, скрита въ тѣхнитъ сълзи, трѣпнеща въ тѣхнитъ окови.

Не е възможно и е немислимо да може да се опише и обгърне душата на единъ народъ. Това е работа на вѣкове, работа на много хора, Но взели въ ржка едно зрънце отъ дългата низа,

ние ще познаеме по него много нѣща, защото то е частица въ общото. Въ него свѣтлината чупи лжчитѣ въ многоцвѣтни багри така, както и въ другитѣ, въ него ще видимъ великото майсторство на оная невидима ржка, която учи и направлява този изстрадалъ народъ.

II.

Македония е облечена въ чудно, пѣстро руво. Тя познава багритѣ съ рѣдка вещина. Нейната ржка е благословена. Тя взима суровата вълна, сама я преде, сама я тъче, сама дава форма и стилъ на облѣклото и сама го багри въ това удивително разнообразие и майсторство. Сама, въ своитѣ уединени часове, прикрита отъ окото на външенъ човѣкъ, тя прави тежкитѣ киски, що висятъ царствено по нея. Чудно е какъ имѣ търпение нажаленото око да следи иглата въ безчетнитѣ бодове, какъ сътвори тия десени, ситнитѣ редове, които почудватъ днесъ окото на всички. И това руво не е работено на открито. Привита до мигащото пламъче на малкия свѣтильникъ, закрита отъ свѣта, заградена въ тъмнитѣ пазви на нощта, заобиколена съ едно вѣчно безпокойство и очакване, македонската жена везѣше своето облѣкло — рѣдко въ гиздавостъ, ненадминато въ багри.

Кой умъ може да твори при тия условия? Кое сърдце е свободно да втѣкава въ тия пѣстри нишки, неизказаната моминска радостъ, неизреченитѣ думи, неизповѣданата любовъ? Мълчаливи, смирени, съ наведени очи, нашитѣ сестри приказвали вмѣсто съ думи, съ китнитѣ си премѣни, съ тежкитѣ, кървави рѣсни и тоя езикъ е откривалъ повече отъ всѣка дума, колко богата, съ какво чудно разнообразие е надарена македонската душа.

Нѣма нищо по-страшно отъ тайната, но мълчелива работа на потиснатия. Съ всѣки бодъ, съ всѣка нишка, се втѣква една мисълъ, едно желание или една клетва. Това малцина познаватъ. Малцина разбиратъ колко е опасно непрекъснатото и настойчиво притискане на една жива душа. Въ своето мълчание, когато другитѣ я смѣтатъ за погинала, тя пише по стенитѣ на своя домъ, по багритѣ на своето облѣкло, че е още жива, че преповтаря безсмъртната си история и чака денѣтъ на своето възкресение. Очитѣ на тиранитѣ никога не сж знаели кжде бие безсмъртния пулсъ на народа ни и затова съ вѣншни, диви мѣрки сж се мжчили да го задушатъ.

Надъ Македония доскоро бѣ зима. Надъ планинитѣ свирѣха виялици. Отъ Пирина, презъ Шаръ до Албания и на кръстъ до Бѣлото море, се носѣ злокобния свистъ на народната мжка. Този вой, това жалко провикване бѣ гласѣтъ на тази македонска зима — зимата на годината и зимата на робството.

Заслушанъ въ тая пѣсень, въ този вой на бурята, която вилнѣеше надъ Македония, човѣку се струва, че нейното ледено дихание е смразило всѣко сърце, всѣки живъ атомъ въ македонската снага. Дали е така? Нека влеземъ сега съ нашитѣ мисли въ единъ свещенъ и простъ храмъ, нека се приутимъ отъ бурята. Нека надникнемъ вжтре въ македонската кжща. Тамъ има нѣщо, което презъ дебелитѣ камени стени не може да се отнесе отъ времето. То е нѣщо невидимо, живѣе въ всѣка дребна вѣщъ, скрито е въ багритѣ на тая стая, говори съ монотонното и настойчиво тракане на стенния часовникъ, останалъ отъ старо време. Тамъ вжтре въ тоя храмъ живѣе Македония.

Ние сме въ македонската стая.

Тя е пометена, почистена и въ най-голѣмитѣ изпитни. Настлана съ дебели, вълнени постилки, тя е мълчалива като олтаръ. Въ дъното свѣтка незасегващия пѣнъ. На стената и въ дни на най-черни мъжи, и въ дни на радостъ, свѣти кротко пламъче предъ образа на Христа. Въ това трептящо, живо око е скрита всичката надежда, утѣха и упование. Въ тази стая има нѣщо, което не може да се предаде съ думи. Нѣкаква топлота, нѣкаква дружелюбностъ, нѣкаква тайна. Незная отъ кжде произтича това чувство, но струва ми се, че въ македонската кжща се нѣдри жилавото противодействие срещу робската мжка. Въ тази стая като че се таи волята на македонецъ.

Дълговѣковното робство, което продължавъ до днесъ, и срещу което е трѣбвало да се държи будна народната съвѣсть, е изострило до голѣма степенъ мисълта и съобразителността на македонецъ. Постоянния щрекъ на поробения, робството у когото не е проникнало въ душата, е направило тънко чувството му за самодейностъ и е създало жизнената потрѣба да си има единъ кжтъ, единъ несмушаванъ уютенъ храмъ на будната му съвестъ и, струва ми се, че тоя храмъ е неговата кжща. Въ тая кжща никога не е прониквало робство. Народниятъ битъ, съкровенна частъ отъ народния животъ е запазенъ тамъ. Показалецъ за това е фактътъ, че при всички времена, при всички преживѣлици, бури и нашествия, македонския домъ си остана все стилиенъ, характеренъ, съ свой обликъ, отличаващъ се отъ всички други по Балкана.

Отвънъ голѣма, каменна, македонската кжща не е съчетана въ нѣкаква усмихната привѣтливостъ. Първото чувство отъ нейната архитектура е, че тя е потайна, дебнеща, пораждаща съмнение. Но когато човѣкъ влѣзе вътре, веднага го

озарява, макаръ и една тъжна, но много топла усмивка. Шаркитъ по дебелитъ вълнени настилки, приятно и умѣло съчетанитъ багри по възглавниците, камината съ огъня, голѣмитъ вкопани въ стенитъ долапи, всичко това крие една специфична красота, чужда на всѣка друга обстановка. Тука сж, сѣкашъ, притаени сказанията, легендитъ и приказкитъ на Македония...

Недѣленъ день. Клепалото на черковната камбанария бие разпусъ. Тишината и кроткото величие на празника сж намѣрили вече приемъ въ уредената, нагиздена стая, заедно съ трепкащия снопъ лжчи, влѣзли презъ прозореца. Навѣнъ, въ пѣстъръ, мълчаливъ потокъ, излизатъ богомолцитъ въ черковния дворъ и трѣгватъ по своитъ домове. Нѣкакво тържество — голѣмо но сдържано владѣе навсѣкждѣ. Въ него се приютява старата, вардената като зеницата на окото традиция. Отиването въ черквата, литургията, която освенъ религиозниятъ си смисълъ, за нашия народъ е имала и друга цена, е актъ, който вардѣлъ единството на народа. Въ черквата сж се виждали всички близки, еснафитъ, майсторитъ. Всѣка недѣля тамъ се е чело божие слово на матерния езикъ. Това за тия, които знаятъ какъ се изграждатъ и завардватъ свѣтилнитъ на народния духъ, не е нѣщо малко, обикновено. Въ тоя актъ се крие едно особено чувство, единъ култъ, едно второ вѣроизповѣдание. Отиването въ църква, тая безмѣлвна демонстрация е данъ предъ народната съвѣсть, която и до днесъ бди изъ всичкитъ плахи, полутъмни жгли на изстрадалата земя, и бди съ будни, строги очи...

Начева разговора въ стаята. Трудно е да се предаде съ думи онова специфично, свойствено на македонецъ въ неговия разговоръ. На всѣкиго то не прави впечатление, защото човѣкъ трѣбва

да е надаренъ съ усѣтъ, за да го познаешъ срѣдъ хиляди хора по неговата речъ. И не защото въ нея той ще вмъкне по нѣкоя дума отъ характерния за тая област на българската земя диалектъ, но ще го познаешъ по нѣщо друго :

Маниера, картинността, внезапната промѣна на действието, ефекта и увлекателността сж качества на неговия разказъ. Тѣ сж му стилна черта, продуктъ на силна преживѣлица, на тънка наблюдателность, остатъкъ отъ онова благородно време, когато срѣдъ тишината на праздничната обстановка, срѣдъ равномернитѣ удари на нѣколко рала броеници, нѣкой отъ старитѣ приказвалъ и всички останали знаели внимателно да слушатъ.

Македонецътъ, клонка отъ голѣмото славянско дърво, гранка отъ до скоро разпокъсаното българско племе, е нѣмалъ време и условия да даде изразъ по другъ пжтъ на своята богата душевна преживѣлица. Той намѣрилъ сказанието, приказката, намѣрилъ е дори недоизреченитѣ думи, ржкомахането, въздишката като изразъ на себе си, като творчество въ своя всѣкидневенъ животъ. Този маниеръ, този блѣсъкъ и напрежение по зеницата на неговото око, е музиката на македонската душа, то е плахото мѣстене на ржката му по нейнитѣ опънати струни.

Ако нѣмскиятъ националенъ гений е трѣбвало да смрази въ тежкитѣ статуи на своитѣ обковани войни, стжпили здраво на разкраченитѣ нозѣ, единъ моментъ отъ тевтонската душа, ако за това ѝ рицарско, парсифилско състояние е потрѣбенъ прѣстена на nibelунгитѣ, то за оная скрита, дебнеща въ душата на Македония сжщность, поне за времето, когато тя е бивала въ изключително тежко състояние, този разговоръ и блѣсъкъ на очитѣ е всѣкидневното ѝ творчество, диханието

й. Въ тѣхъ се прозира нейното бждеще изкуство, художествената и проекция, която трудно се налучква, трудно намира външенъ изразъ, защото тази душа е славянска и носи въ себе си трансцедентното, недостигаемото, бурното — жребия, трагизма и сжщината на славянина.

Ако Македония не бѣше толкова дълго време подъ робство, ако нейнитѣ най-добри деца не се поглѣщаха отъ бурнитѣ освободителни борби, които сж отнесли много скжпи жертви, тогава, сигурно, тия разказвачи, незабелязани сега отъ никого, тия одарени рапсоди по стѣгдитѣ и потайнитѣ кжтища на македонската земя, биха били майстори на словото, перото, лжка, каквито майстори на длетото и чука сж една плеада хора отъ западния край на тая наша родина, намѣрили рѣзбата и иконописа за мѣсто, кждето да впишатъ нѣкои трепети на своя творчески огнь.

Това, което има Македония, не е придобито толкова отъ университетитѣ, или отъ кои да е други източници на културата. Тя не е могла да бжде всѣкога въ непосредственъ контактъ съ свѣтовнитѣ културни извори. Съ изключение на голѣмитѣ градове, въ които освенъ трикласнитѣ училища, нашитѣ бащи и дѣди сж могли съ неизразимо усилие да създадатъ гимназии, въ останалитѣ кжтища на страната, знанието, житейската мждростъ се е предавала отъ уста на уста, въ формата на богати приказки, легенди и предания, и все въ оня уютенъ храмъ, вѣчното топло гнѣздо, защитено отъ външния мракъ — македонската кжша, македонската стая. Какъ сж се родили тия сказания, тия легенди, никой не може да знае. А такива въ Македония има безброй. Тя е страна на приказкитѣ, страна на дълбоко религиозно чувство, на мистиченъ опитъ, преживѣнъ непосредствено, предаденъ въ неговата неизкривена,

чиста първичност. Отъ бѣгли наблюдения и разговори съ стари хора, прави впечатления, че тѣ по свой оригиналенъ начинъ познаватъ небето и времето. Разбиратъ съзвездията, познаватъ денонощното и годишно движение, защото по различнитѣ звездни групировки, явяващи се въ различни времена на годината, тѣ се ориентиратъ за часа. Иматъ си нѣщо като своя астрономия и своя метеорология. За нашитѣ търсачи въ глѣбинитѣ на българската съкровищница, Македония ще представлява изключителенъ интересъ. Народностния битъ и фолклора, тамъ сж още богата, неразорана цѣлина.

III

Природата на македонецъ е сложна. Развихренъ въ моменти на борба, той е много съсрѣдоточенъ, наблюдателенъ и находчивъ въ време на спокойни дни. Като плодъ на неговата вѣра и мистика, като показалецъ на неугасващия въ него пламъкъ, сж многото манастири, светци и свети мѣста въ Македония. Люлка на българската книжовност, съкровищница на редъ духовни ценности, майка на славянското писмо, тя има и до днешенъ день въ своитѣ светини следитѣ и духътъ на нѣщо дълбоко и мистично. Манастиритѣ въ Македония говорятъ съ най-красноречиви думи за произхода, живота и духовната култура на тоя народъ, който я е населявалъ. Тия данни могатъ да се взематъ отъ направенитѣ и записани проучвания на редъ учени — наши и чужди. Манастиритѣ, тѣзи тихи кѣтчета, които нѣкога сж били хранилища и жертвеници, въ които е горѣло пламъчето на народния духъ, сж най-добритѣ свидетели, кои сж били господари на Македония, и чии светии съ духовния си подвигъ сж направили безсмъртни тия мѣста.

Макаръ и да имаме на ржка тия исторически сведения и житиета на светиитѣ, сигуренъ съмъ, че тѣ сж нищо предъ действителността, предъ образа на тия духовни ратници, родени и закрѣпнали въ нѣдрата на македонската душа. За това може да се сжди по факта, че въ най-труднитѣ дни за Македония, тѣ сж пращали своятъ здрачъ въ мрачината на робството и сж били всѣкога упорната точка, пжтеводната звезда на българския народъ. Това не е малъкъ подвигъ и не сж обикновени люде тия, що могатъ да го извършатъ. Не за всички хора, но за сведующитѣ въ духовния животъ е ясно, колко нарастнала, колко богатата трѣбва да е въ своя вжтрешенъ опитъ оная страна, която ражда светци. Такъвъ народъ не може да се отмине отъ времето, защото е живъ. Отгласътъ на мълнията се разтапя въ мълчанието на планината, до като последва новъ, но пламъчето отъ кандилото на народния духъ — тихо, кротко, непрестанно блѣщука въ дългата низа на вѣковетѣ. Въ този пламъкъ трѣбва да се дири началото на всѣка културна проява въ бжднитѣ поколѣния, отъ него се възпламва и вихрения пожаръ на бунта. Отъ тоя пламъкъ на народния духъ, възкръсна нашата нова история.

Трѣбвало би да се препишатъ нѣкои страници отъ историята, за да се поясни тая мисль, но тѣй като историята е нѣщо отдѣлно, доста е да споменемъ името на Атонъ, да припомнимъ за „Деволския ливанъ“ — манастира св. Наумъ въ Охридъ. За последния има дадени редъ описания отъ наши и чужди пжтешественици, които сж го отбелѣзвали като най-бележито мѣсто при изучаванията си въ Македония. Тоя духовенъ източникъ, построенъ още въ 900-та година по времето на Михаилъ—Бориса, е игралъ важна роль за живота на Македония и ненадминатъ по своята

красота, още отъ светията билъ наречанъ Девоолски ливанъ, поради множеството на кедритъ, що сж расли тамъ.

Макаръ до скоро надъ Македония да тежаха тъмнитъ облаци на робство, сигурно когато ногата на нѣкого отъ насъ стъпи въ тия свети мѣста, той ще почувствува тръпкитъ на нѣвгашното време. Отъ стенитъ, отъ стенописитъ, макаръ зацапани съ безумнитъ драски на чужденци, гледатъ дълбокитъ очи на светиитъ — бацитъ на нашата земя и въ тѣхното строго мълчание има нѣщо страшно, което може да долови само една будна съвестъ. Ведно съ тия строги очи, има и друго нѣщо, което бди и броди изъ македонската земя съ неспокойния свистъ на вѣтъра, заедно съ бурята. Това сж легендитъ, пѣснитъ, които се шепнатъ и обикалятъ изъ между народа, легендитъ за Бориса, Самуила и тѣхното отлетѣло време.

Около тия манастири, като около свѣтящи, живи центрове, сж се групирани усилията на много събудени хора. Тука, въ тия потайни мѣста, болката на народната душа, съединена съ неутолимия поривъ на неговия гений, сж сътворили най-добритъ паметници за народния животъ и култура. Тука сж дали като данъ своето изкуство и една друга категория люде отъ нашата земя — майсторитъ: дюлгери, копаничари и зографи, които сж създали отъ своето майсторство цѣли школи, споменътъ за които ще се носи заедно съ бавния и величавъ ходъ на столѣтията.

IV

Като е нѣмало навремето друго поле, кждето би се проектирала творческата воля на народа, въ Македония се е създадо едно голѣмо, особено съсловие съ свой битъ и традиции. Това

сж майсторитѣ. Тия майстори, както споменахъ : дюлгери, копаничари и зографи, особено отъ западния край на Македония, въ своето скромно и мълчаливо творческо битие сж изписали съ вѣчни неизличими следи символи и белези македонската душа. Въ тия тѣхни творби е въплотена тънка наблюдателностъ, внимание, много духовенъ полетъ и вещина. Тия качества у македонския българинъ, особено отъ западния, Дебърския край, сж много силно подчертани. Естетичниятъ художественъ усѣтъ на хората отъ тия мѣста е най-силно подчертанъ. Майсторитѣ, които съградиха по-голѣмата частъ отъ градоветѣ на България и Македония, сж обособени като едно съсловие, характерно, отличаващо се отъ другата частъ на народа. Тѣ си иматъ маниеръ и стилъ въ живота, иматъ си дори и езикъ. Въ модерно време, когато има и инженери и архитекти и толкова усъвършенствувания въ техниката, не е чудно, че има такива грамадни постройки, такива колоси на строителното изкуство. Но кжщитѣ, черквитѣ, джамиитѣ, които сж строени у насъ, сж наистина, нѣщо чудно, като се има предъ видъ, че едничко окото, вѣрното възпитано око на майстора, е било плана, подготовката и надзора. Въ това око сж се криели законитѣ на статиката, издържливостъта и всичко, всичко, което днесъ съставлява цѣла огромна наука. Това око е съчетавало маситѣ, изправяло е колонитѣ, надвисвало е стрѣхитѣ, красѣло прозорцитѣ съ чудновати решетки, правѣло е камбанариитѣ и е рѣзало съ изумително търпение копаничарскитѣ работи по престолитѣ и иконостаситѣ, които и до днесъ сж нѣщо единствено по своята тънкость, и паметникъ за рѣдко съсрѣдоточено внимание. Майсторитѣ въ Македония се раждатъ такива. Това изкуство се предава въ поколѣнието чрезъ кръвта и диханието. Ако

Македония има нѣщо съвсемъ свое, съвършено, това сж нейнитѣ майстори. Тия бѣловласи, скромни труженици, съ грубитѣ ржце, съ блажитѣ, но дълбоки очи, тия наши дѣдовди и бащи, въ присжитствието на които се чувствува лека миризма на чамъ и борина, това сж първитѣ художници, първитѣ живи отломъци отъ творческия духъ. Тѣ сж въплотената творческа мощъ на Македония, която единъ день следъ трѣска на кървавата епопея, ще сътвори сама, съ тѣхнитѣ ржце своятъ домъ — по-гиздавъ и по-радостенъ.

Майсторитѣ отъ тая епоха загиватъ вече, прокудени отъ роднитѣ имъ огнища, но тази тайна творческа сила е предадена въ поколѣнието. Тя живѣе въ народната съкровищница и чака деньтъ на своето пробуждане и усъвършенствование.

V.

Македонската действителностъ е много разновидна. И не специално за земята искамъ да приказвамъ, а за туй, че характера на тая земя се отразява върху психологията на оня народъ, който я населява. Македония, както се спомена, е частица отъ голѣмото славянско дърво. Но въпрѣки многото прилики между славянскитѣ народи, все пакъ, всѣки единъ отъ тѣхъ е нѣщо отдѣлно за себе си, съ специално проявление, съ свой собственъ животъ. Стихията на славянина е въ неизразимото, стихийното, дори отвѣдното. То е канавата, върху което се построява цѣлото му битие. Но македонецътъ, сравненъ съ другитѣ славяни показва твърде отличителни, рѣзки открояващи се черти. Приликата е въ следното: Това, което творятъ славянитѣ въ полето на човѣшката култура, носи всѣкога елементъ отъ вѣчността, отъ безкрая, отъ неудържимия полетъ

къмъ звездитѣ, отъ мжката ѝ противоречието между материята и духа. Славянскиятъ духъ се движи съ крилетѣ на единъ устремъ, необузданъ и стихиенъ. Той не крачи съ тежкитѣ, обковани стѣпки на рицаритѣ, а се носи съ шеметна бързина, прилична на буря, която завлича, смазва или възвисява до неизмѣрими висини. Македонскиятъ духъ има сѣщо тоя полетъ. Разкаянieto, любовта, напластенитѣ противоречия, борбитѣ въ Македония, сигурно единъ день ще дадатъ въ полето на литературното творчество единъ завършенъ плодъ, който не ще мяза на спокойния европейски епосъ, въ който безсѣмнено, има много красота, много трепетъ, за които би трѣбвало да завижда славянина, а ще даде една страхотна, потайна история, написана съ вглѣбения погледъ на единъ съзерцателъ, който прави култъ отъ страданието, вѣрата и противоречието въ живота. Но нека продължимъ нашето кратко пѣтешествие, да направимъ по-внимателенъ анализъ на македонецъ и да изтъкнемъ нѣкои характерни особености, подчертаващи го като много самобитенъ и оригиналенъ на фона на славянската стихия. Това ще постигнемъ съ едно малко сравнение.

Единъ отъ голѣмитѣ познавачи на руската душа казва, че руснякътъ е неспособенъ къмъ духовна автономия. Русия е безкрайна степъ. Окоето нѣма обектъ. Безпредѣлното пространство тамъ поглѣща погледа. Тоя погледъ чезне въ неопредѣленото, страшното, несбѣднатото. Русия се бои отъ тая самота, затова и дири да живѣе колективенъ животъ, за да не се стопи въ това необятно и „незримо“. Руснякътъ има все още масова психология и има нужда отъ пѣтеводна звезда. Великото въ руския животъ е проявлението на тая маса. Нихилизма, анархизма, революцията, колкото да сѣ дѣло на личности, иматъ

своя зародишъ въ множеството, въ колективитета. Стихията на Русия е въ огромното море отъ хора, — тоя потокъ отъ добри, покорни и велики въ своето мълчание човѣци. Не е чудно това да се дължи на липсата на планини срѣдъ тая широка степъ, които да спратъ погледа, да спратъ губящия се взоръ съ своитѣ назжбени, горди върхове и да накаратъ съзнанието да облече въ форма това абстрактно, ирационално съзерцание на човѣшкия животъ.

Между всички славяни, смѣло може да се каже, че балканскиятъ е най-индивидуализиранъ. Имайки много общо съ славянската душа, той въ нѣкои отношения, е пълната ѝ противоположностъ. Това не е още хвалба. Това е само единъ фактъ, съ който ще се изяснятъ многото му, странни на видъ прояви. За да се изостри до болезненостъ това лично самочувство у него, допринасятъ всички условия на съществуването му: природата съ многото планини, потайнитѣ дебри въ тѣхъ и високитѣ върхове, по които се плъзга погледа, да дири разрешение на най-труднитѣ, най-тежкитѣ задачи.

Животъ въ робство, липса на възможностъ чрезъ колективно, свободно обмисляне известни проблеми, сж научили балканскитѣ славяни, особено македонския, самички да пробиватъ своя пътъ и въ най-тежкитѣ часове на живота си да се надѣватъ на своитѣ собствени сили. Тая самодейностъ, това непрекъснато упражняване въ тактъ и умѣние, сж дали единъ особенъ психологически отенѣкъ въ неговия характеръ, продуктъ на който е голѣмия пндвидуализмъ и ревностното пазене на личната свобода. Ако отсждимъ обективно, смѣтамъ да отбележа, че тоя индивидуализмъ, колкото и да е красивъ въ нѣкои отношения, колкото и да е полезенъ въ

бжднината, въ свободния животъ на страната, толкова бѣ опасенъ и фаталенъ за изключителнитѣ моменти въ епохата на освободителнитѣ борби. Македонецътъ се показва най-силенъ въ личната акция. Стилизуванъ индивидуалистъ, роденъ въ душата си съ бунта противъ всѣко ограничение, той даде изразъ на това свое самочувство и тогава, когато бѣ поставено на карта и неговото съществуване. Македонскиятъ българинъ не познава масата. Всичко бихъ могълъ да си представя, но никога не мога да си помисля, че населението въ Македония би могло да се превърне въ нѣкакво безлично колективно цѣло. За придвижване на масата потрѣбно е да се преодолѣе една психична инертностъ и да се даде една насока, но за да се придвижи единъ такъвъ колективитетъ, изисква се нѣкакво магическо въздействие върху отдѣлнитѣ го съставлящи елементи, които макаръ здраво координирани въ цѣлото, все пакъ иматъ свой собственъ свѣтъ и свѣтогледъ.

Това е нашата прелѣстъ, това би могло да бжде е и нашата гибель!

Въ това проявление на македонската природа, не трѣбва да се дири нѣкакво съзнателно противодействие срещу общото, а трѣбва да се прозре живата вѣра въ собственитѣ сили, упование въ своя преминалъ опитъ. Да организирашъ единъ народъ, на когото отдѣлнитѣ елементи не сж така силно индивидуализирани въ една едноцелна акция, не е толкова трудно и невъзможно, но да си водачъ въ Македония, трѣбва не само да си надъ срѣдния ръстъ на водачитѣ, но и да си необикновенъ. Не съ колебание може да се каже, че въ македонскитѣ борби сж се явявали личности, които съ своята воля, съ своята настойчивость, ако бѣха били другаде, историята би ги

отбелязала съ голѣми букви, защото така, както ги гледаме въ траурната книга на нашия народъ, така, както слушаме за тѣхъ, тѣ сж имали много огънь, много енергия и духовна мощъ. Така нареченитѣ цивилизовани страни рѣдко сж се интересували отъ малкитѣ, потиснати народи, но нѣкога, когато тѣхни представители сж надниквали предпазливо въ лабиринта на македонскитѣ борби, тѣ оставали удивени отъ това, какъ могатъ тия малки, изтерзани народи да раждатъ такива хора, съ толкова воля за устояване на изтрѣбителния вражески щурмъ срещу народностния духъ.

VI

Нека се опитаме да хвърлимъ погледъ още по-навътре въ недрата на македонската душа.

Ако приемемъ древното символично твърдение, че всѣка личностъ, всѣки индивидъ и народъ сж подъ знака на нѣкоя отъ четиритѣ космични стихии, за Македония и македонския народъ, ще приемемъ знака на огъня. Въ огънь се заражда, въ огънь завършва тамъ всѣко начинание. Това апокалиптично начало тамъ трепти на всѣка стѣпка. Огнената стихия е отпечатана въ общитѣ, главнитѣ линии на македонския характеръ : въ неговитѣ решения — бързи и стихийни, въ бунта, въ вѣрата, която се ражда въ мига. Ако отъ различнитѣ краища на българското племе бихме стилизували по единъ прототипъ, този отъ Македония ще бжде по жилавъ, по-упоритъ, съ най-много пламъкъ и недоволство. У тракиеца има една тиха, приятна доброта, една идиличностъ, у българина отъ източния край има нѣщо доста фино както въ езика, така и въ живота му, но въ македонецъ има най-много самоинициатива, съобразителностъ и една друга черта, която не е нито само воля, нито само без-

мислена упоритостъ, а нѣщо непреклонно, жилаво, стихийно, продуктъ и изразъ на огъня, — тая първопричина отъ която е сътворена голѣма частъ отъ македонската душа.

Македония е осждена да премине презъ тази стихия. Не само огненитѣ мжки на разпънатата отъ вѣкове Македония имамъ предъ видъ, но и физическиятъ огънь. Той е пребродилъ вече всички градове, всички села на страната. Колко пжти небето ѝ е било освѣтлявано съ нероновски пожари! Може би никжде въ свѣта не сж били хвърляни въ огъня толкова често жилищата, богатствата и покжщнината на хората, както тамъ. Македония непрестанно гори. Знаятъ я, и я наричатъ мѣсто на пожаръ отъ далечно време.

Тамъ всѣкога по горитѣ и хѣлмоветѣ е могло да се видятъ побѣгнали жени, деца и старци, дошли съ по-една черга въ ржце, за да се спасятъ отъ ужасната стихия. Веднажъ ли само въ разплаканиѣ очи на децата сж се отразявали изтрѣбителнитѣ пламъци? Веднажъ ли само се е разнасялъ като прокоба гласътъ на добитѣка изъ подпаленитѣ села, веднажъ ли сърдцата на млади девойки сж примирали отъ страхъ и свѣнь по долините и пжтищата на тая Голгота? Европейцитѣ знаятъ това, струва ми се, защото много пжти журналисти на голѣми вестници и всевъзможни комисии сж правили фотографически снимки отъ тия рѣдки за тѣхъ зрелища, които снимки се украсявали тѣхнитѣ колекции и албуми.

Една сждба раздипля страницитѣ на вѣковна книга върху Македония и пише съ огънь по нея. Като че тая страна е наковалня, върху която се кове непрекжснато и упорито отъ вѣкове. Коя ржка извива тежъкъ чукъ и бие насвѣтленото желѣзо? Кой ли майсторъ готви въ огненитѣ мжки чудото на своята замисълъ?

Ако въ свѣта ще трѣбва да има и нѣколко жертвеници, тоя за огъня, трѣбва да бжде въ Македония. Тамъ е култа на това Хераклитово начало, тамъ е огненото посвещение, презъ което, по свой редъ, минаватъ хората, общества и народитѣ.

Огънь, свещено име! Въ твоя знакъ е родена душата на тая частъ отъ народа, и ние живѣемъ съ тебе, съ твоя буенъ устремъ, съ твоята стихия. Твоя белегъ е изписанъ въ зеницитѣ на изтерзанитѣ ни братя, закърмени въ огнени страдания. Въ пламъцитѣ ти загива сѣтната въздишка на измъчената наша майка, пакъ изъ тѣхъ ще възкрѣсне нашия фениксъ — огнената птица на родната земя. Огънь, най-страшно е загиването въ тебе, най-велико е възкресението изъ тебъ — огненото възкресение. Твойтъ бѣсенъ, яростенъ танцъ пропъди разплаканитѣ деца по всички краища, пакъ твойтъ кроткъ пламъ ще ги събере за деня на великото жертвоприношение, когато изъ твоитѣ пламъци ще се роди вѣчната жарь-птица, когато слънцето на свободата — свободата на родна стрѣха, свободата на волния духъ ще се покажатъ задъ тежкитѣ, раздрипени облаци. . .

Както огъньтъ въ чисто символень смисълъ е най-вѣрния знакъ за Македония, така има една дума, която най-вѣрно би изразила състоянието на македонската душа.

У едни народи копнежтъ е най-характерния белегъ, у други постоянството, трудолюбието, настойчивостта и др., но за македонския, най-характерната дума е напрежението, Македонската действителность всѣкога е приличала на напръгната пружина, чиято мощъ още не е изразена. Нѣкакви силни, стоманени рѣце държатъ тая пружина и чакатъ сѣтния моментъ, когато ще сж

изтекли вече годинитѣ на робство и страдание. Тогава тѣ ще я отпуснатъ и съ силата на мълния ще излѣзе свѣтлото, огнено ядро, което ще отбележи първата ярка черта по небосвода на епохата.

VII

Въпросътъ за народността и смисъла на съществуването на отдѣлнитѣ народности семейства, различно се разбира. По него сж създадени цѣли теории и учения. Изтерзани отъ последнитѣ нечувани кървопродития въ войнитѣ, породени отъ грубитѣ егоистични интереси на държавитѣ, много отъ людетѣ на свѣта сж склонни да отдадатъ нещастията на човѣчеството на това, че има нации, че има отдѣлни народи. Не сж малцина тия, които сж обхванати отъ мисълта, че сливането на отдѣлнитѣ народи въ едно голѣмо, свѣтовно семейство, ще роди благоденствието на човѣчеството и ще улесни неговия развой. Тази мисълъ, иначе хуманна и благородна, въ основата си носи нѣщо погрѣшно, защото човѣчеството е отдѣлено въ нации не по-нѣкаква измислена отъ хората причина, а заради неговото развитие. Тая мисълъ не е нова. Тя е позната и ясна за всички, които сж проникнали отъ неговитѣ закони. Непрестанно около насъ, въ лабораторията на великата природа се извършватъ процеси, въ които ако се вгледаме по-внимателно, ще откриемъ една аналогия съ живота на народитѣ. Отдѣлнитѣ групи въ голѣмото царство на тая природа сж обособени въ специфични условия, за да могатъ да изработятъ въ ценности, въ завършени плодове, нѣкои вложени у тѣхъ заложи. Тамъ ще намѣримъ разгатката на индивидуалния, груповия и колективния животъ.

Това сж отдѣлнитѣ работилници, отдѣлнитѣ

занаяти въ единъ градъ, които съ взаимодопълването на своитѣ произведения, правятъ възможенъ живота на общото. Всички, които мислятъ по-дълбоко и по-искрено, сж проникнати отъ неговия вътрешенъ смисълъ. И интернационалиститѣ, и космополититѣ, които гледатъ на свѣта отъ звезднитѣ висини, и изтжпленниците, които иматъ око на знахари, пакъ могатъ да посочатъ у себе си незаличени нито отъ дарбитѣ, нито отъ убежденията, нито отъ времето, особеноститѣ на тоя народъ, въ който сж родени. Това народно начало не е нѣщо непосредствено познаваемо. То е нѣкаква ирационална страна на човѣшката природа. Това народно самочувство не е външенъ луксъ, а мистика, то нѣма начало, защото началото му е въ неизбродимата свѣтовна съкровищница, кждето на тайно отъ човѣшкия разумъ се чертае свѣтовния планъ. И когато диримъ извора на силитѣ, които крепятъ въ едно чувство и една воля нѣкой народъ, ние не ще го намѣримъ нито въ законѣ на страната, нито въ пѣстрата, суетна парадностъ на изкуствения механизъмъ отъ живи човѣци, а въ това незнайно начало, което живѣе въ насъ заедно съ нашата кръвъ, съ нашето дихание. Акта на жертвата никога не може да се роди отъ нѣкаква външна проява или блѣсъкъ. Жертвата излиза отъ скритата, духовната страна на живота, далеко чужда, далеко сродна съ всичко изкуствено и преходно.

Познаването на тая основна, чисто мистична страна на народитѣ е най-необходимо за този, който живѣе съзнателенъ животъ и иска да бжде полезенъ на своя народъ. Вѣрността е идеализъмъ, а идеализма не се ражда въ пазарната суета на живота, не умира съ вистрелитѣ, не се изтощава съ мжченията и не изчезва въ дългата низа на годинитѣ.

Като гледаме така на народитѣ и като ценимъ у всѣки единъ оная специфична, духовна сжщностъ, ние ще откриемъ у всѣки единъ особена красота и достойнство и ще проумѣемъ дълбокия смисълъ на това подѣление. Ние ще разберемъ това така, както разбираме, че макаръ всички дървета да сж растения, имаме различни видове отъ тѣхъ. Имаме джбови, букови и борови гори. Иглолистнитѣ дървета съ своя рѣстъ, съ своя стремежъ на горе ни напомнятъ едно, а букътъ съ тежкитѣ стволоче, съ разперенитѣ гранки — друго. Неговата красота е отлична отъ красотата на елховата гора, отлична отъ хубоститѣ на брѣзичката — прозрачна, тънка, сѣкашъ неземна.

Каква би била природата безъ тая стилизация, безъ това разнообразие? Така е и съ народитѣ. Не може да се роди въ жарката пустиня Ибсеновия Пееръ-Гинтъ, както въ фиордитѣ на студената, северна земя нѣма сказанията съ чара на южната страсть. За Перъ-Кинта трѣбватъ скали, трѣбва неспокойния животъ на планината, сиянията, преминаването на облацитѣ, а за она, който говори съ мъдростъта на пустиненъ поселникъ, трѣбва откритото звездно небе на топлата южна нощъ.

Безспорно, въ историята има много очебийни примѣри, когато отдѣлнитѣ народи сж ставали причина за най-жестоки кървопролития. Конфликтитѣ между отдѣлни нации сж по-много, отколкото вжтрешнитѣ стълкновения, но причината за това не е, както казватъ нѣкои, въ сжществуването на тия нации, а въ човѣшкия егоизъмъ, чиито форми на прояви сж многобройни и сложни. Причината за тия борби не трѣбва да се дири така повърхностно, защото тя се недри въ човѣка, въ неговата психология и нейното премахва-

не не може да стане механически, както наивно вѣрватъ нѣкои срѣди.

Всѣки народъ е носителъ на нѣщо, всѣки народъ е месия. Но когато единъ народъ се извърти и почне да схваща себе си за достоенъ и правъ да потиска и подчини проявленията на нѣкой другъ, когато той започне да пие като паразитъ духовнитѣ му сокове, тогава въ това болно самочувство, наречено шовинизъмъ, се раждатъ най-опаснитѣ моменти за свѣтовния развой и за историята. Такова едно положение въ организма на човѣчеството е една жива рана, отъ която ще страда цѣлиятъ този организъмъ. То е равносилно да поставишъ взривъ въ основата на нѣкоя сграда, защото живата мощъ, потенциалитѣ на това потиснато племе ще се напрѣгатъ до тогава, до когато единъ день въ формата на експлозия, преодоляватъ съпротивлението.

Тия сжждения сж прости и очевидни, но ги правимъ отново тука, защото трѣбва да поставимъ въ паралелъ съ тѣхъ положението на Македония.

Отъ стотици години и до вчера, тамъ се забраняваше свободния животъ, възприпятствувахе се изграждането на каква да е самобитна култура, каквато надарения македонецъ, живъ отломъкъ отъ българското племе, би могълъ въ скоро време да съгради. Въ последното робство се забраняваше и да се приказва на родния езикъ. Това положение, при последнитѣ завоеватели на нашата земя, бѣ най-тежко и най-мжчително. Робството при турцитѣ бѣше само политическо, а това последното поради нѣкои сждбовни за насъ общи черти съ поробителитѣ, макаръ и строго външни, създаваше една безпримѣрна тирания и незапомнено унищожаване на всѣко начинание, въ което би проличалъ не потисническиятъ, а родниятъ, македонски-български духъ. Мкедонската душа бѣ

обаче, жива. Тя се тай нѣкжде, тя не бѣ се проявила. Само будното око можеше да я открие. Тая жилава душа съ знака на безсмъртието, бѣ въплотена другаде. Отъ тамъ враговетѣ не могатъ никога да я премахнатъ. Македонецътъ въ Македония и вѣнъ отъ нея, понѣкога мълчаливъ, смиренъ, я носи въ себе си. Тя живѣе въ неговия всѣкидневенъ животъ, въ диханието му, въ биенето на неговото сърце. Тя е скрита въ планинитѣ, въ възвисенитѣ върхове, въ плача на букацитѣ и шумоленето на рѣкитѣ. Природата тамъ говори съ копнежа на тая душа. Не може натрапничеството, тиранията и насилията да я досѣгнатъ. Когато въ робскитѣ години всѣки македонецъ насила трѣбваше да бѣде облеченъ въ униформата на завоевателя, въ земята ни имаше святи, скришни мѣста, въ които нѣмаше достѣпъ никакво насилие, никаква измама.

Македонската пѣсенъ бѣ изкълчена, но въ шепота на тополитѣ, толкова много въ Македония, въ воя на зимната буря, въ шумоленето на блѣднитѣ есенни листа, не се чуваше натрапената пѣсенъ на чужденеца, а се долавяше само старата легенда, старата мжка. Тия гласове, тоя шумъ е срастналъ съ сърдцата на хората, той свързва съ тѣхъ едно отлетѣло време. Тревожниятъ стонъ на букака, който толкова години е напомнялъ пѣснитѣ на нашитѣ хайдути, вѣрата въ тѣхнитѣ сърца, — пакъ това напомняше той на тия, които го чуваха. И ако тиранинтъ искаше да си не спомняме за него, да бѣ забранилъ на вѣтъра да не превива тежкитѣ гранки и да не буди въ насъ тази стара болка и стара надежда. Не е човѣшката душа като пѣсѣка при морето, отъ който всѣка вълна може да изтрие безвъзвратно написаното. Не е толкова лесно и просто да премахнешъ и да скриешъ въ мрачината на забравата това,

което вѣковетѣ сж градили. Въ природата има велики закони, има невидими ржце, които записватъ подвига на всѣки човѣкъ, на всѣки народъ въ анализѣ на вѣчността. Сѣнкитѣ на хиляди паднали борци, мислитѣ на хиляди хора, втѣкани, запечатани въ всѣки камѣкъ, въ всѣка рѣкичка, въ всѣко огнище, образуватъ това, което брани като стражъ народната душа въ вѣковетѣ. Тежко томува, който въ слѣпотата си не вижда заобиколилѣ го сѣнки, настрѣхналата мжстъ на единъ народъ. Тежко томува, който върху тия неспокойни, омагьосани мѣста гради своя домъ...

Враговетѣ не знаяха, че ако едно, макаръ и десетократно по-слабо племе, носи въ себе си даръ отъ мировата съкровищница, нѣма сила въ свѣта, която би го ограничила, кога да е, да даде на това свое поржчение форма и стилъ, и че никой не ще може да спре победнитѣ тежки стѣпки на времето, което ще разчисти пжтя на това сбждновение.

Единъ народъ може да бжде прекаранъ презъ горнилото на всички страдания, презъ мжката на всички изпитни, но той ще държи булна, неувѣхваща своята творческа воля, до когато настѣпи великия неговъ часъ. Горко ако бѣше иначе. Хиляди пжти трѣбваше да се сломи македоската воля, ако тоя народъ макаръ и подъ робството, не се движеше по възходящата линия на своята сждба.

За единъ народъ, роденъ съ духъ на свобода, не сж отъ значение инквизиторскитѣ срѣдства на насилието. Тѣ не сж въ състояние да накаратъ окото да не вижда, ухото да не чува въ зимната виялица потайни гласове, не могатъ да накаратъ загиналитѣ наши братя да не ни посещаватъ въ сѣнищата, не могатъ да ни отвикнатъ да не разумѣваме въ ечението на роднитѣ

планини, заклинанието на вѣчно будната, неумиращата душа на Македония.

VIII

Когато поискаме да се опознаемъ по отблизко съ нѣкой народъ, ние неминуемо ще се натъкнемъ на най-главнитѣ културни извори, които сж вливали водитѣ си въ него. Взаимното влияние между отдѣлнитѣ народи е нѣщо много обикновено и не е трудно да се посочатъ моменти и прояви отъ културната история на нѣкой народъ, които сж отражение на нѣща, дошли отвънъ. Външното влияние понѣкога дава такива белези, има такова въздействие върху културата на единъ народъ, че то остава като една недѣлима, сжществена частъ отъ нея. Когато стане речъ за Македония, много е трудно да се отбележи, кои сж странитѣ, които сж имали културно надмощие върху нея. Наистина, Македония не е заобиколена съ цивилизовани по европейски страни, но колкото и да е, въпрѣки факта, че тя е била населена предимно съ българи, после власи, турци, арнаути, у нея като областъ, най-очевидното, най-характерното е нейното собствено, оригинално битие.

Багритѣ на костюма, уредбата на кжщата, обичая, пѣснитѣ и всичкитѣ прояви на народа, сж чисто мѣстни, македонски. Тая оригиналностъ ни подчертава колко е стилна македонската действителностъ и колко ярко сж очертани линиитѣ на нейния бждещъ развой. Тая вродена оригиналностъ е причината, за гдето дългогодишното турско робство остави само нѣкои външни следи въ живота на Македония. Тая сжщата е сигурността, че новитѣ натрапници съ своитѣ насилнически мѣрки никога не достигнаха оня живець въ душата на Македония, откъдето извира енергията, волята и оригиналността на нейния битъ.

Жалко е, че сега при опита да се направи каквото и да е б'гълъ obs'гъ на македонската действителност, ние тр'бва да се ползуваме само отъ н'кои нейни моменти, доловени въ течението на неспирното време, пробл'снали въ съзнанието като искрица изъ мрачината на робската нощ.

Жалко е, че за Македония тр'бва да се каже н'що, когато тя току що е сл'зла отъ своит' кръстни мжки. Ние още н'маме произведенията на македонския гений, а само с'нkit' на отминалит' легендарни герои. Вм'сто готова, създадена въ дългата низа на годинит' култура, отъ която да се черпятъ данни за живота на този народъ, ние имаме тежкит' въздишки на кръстни мжки, воятъ на злокобната буря, и тихия плачъ на много майки. Но въпр'ки това, Македония дава да се прозр'е, каква ще бжде въ своя бждащъ животъ. Това личи отъ туй, какъ тя се проявяваше когато забиваха гвоздеи въ нейната снага.

Когато ржката на вещь майсторъ нанесе първит' удари върху грубата скала, велнага може да се забележи това, което ще изл'зе отъ тая статуя — ще проличатъ нейнит' основни, главни черти. Това сж динамичнит' линии, движението, живота, които окото на художника и неговия творчески духъ кристализиратъ въ единъ творчески моментъ. Издържанит' после подробности, следватъ сами по себе си. Т' иматъ своята цена само тогава, когато сж в'рни гол'мит', основни черти, когато е схванато главното движение.

Македонската култура, като д'лъ въ общо-българската културна сжкровищница е такава начената статуя, но ако има в'рно, прозиращо око на художникъ, то ще види нейното възходяще движение, нечувания, безподобния копнежъ, скритата мощъ, която въ ранната утрин на нейния свободенъ день, ще се изрази въ красиво, пластич-

но движение, въ плавенъ и сигуренъ полетъ, като летежа на птица по роднитѣ скали.

IX

Има нѣщо въ Манедония, за което може да се каже много и да се каже съ наслада и радостъ. Това е народната пѣсенъ. На единъ музикантъ, на единъ добъръ познавачъ на тоя въпросъ, се пада да каже онова, което интересува специалиститѣ, Такъвъ музикантъ може да разчете тази пѣсенъ, да я анализира и да я разтълкува. Но ние, които разтваряме душата си за тая пѣсенъ, я чувствуваме като нѣкакъвъ познатъ викъ, като зовъ на близъкъ, който намира у насъ опънати родствени струни. За насъ, които слушахме музиката съ благоговение, съ съзерцание, нашата народна пѣсенъ не стига до разума. Тя намира веднага сърдцето ни и остава тамъ, защото изъ него е родена. Кога пѣемъ? Когато се радваме, или когато скърбимъ? Не може да се даде отговоръ на тоя въпросъ. За всичко може да се говори, но не може да се изясни съ думи потайната работа на музиката върху нашата душа и за онова разкриване на свѣтове, което тя извършва.

Когато се пѣятъ пѣснитѣ на Македония, една широка вълна, пълна съ сила, пълна съ неизчерпаема мжка и дълбочина, залива душитѣ ни. Въ насъ възкрѣсватъ отминали дни, тиха жалба, преживѣни съкровенни часове. Всичко онова, което не е могло да се каже отвънъ въ живота, онова, което е трѣбвало да се премълчи, и да се изстрада насаме, е намѣрило мѣсто въ пѣснитѣ. Въ македонската пѣсенъ се дочува жалбата на майка превита, потъмнѣла отъ скръбъ до загасващия огънъ въ огнището, безнадежния гласъ на вѣтъра презъ кумина, скрити сж чуднитѣ моменти

на любовъ, на тръпнеща радостъ, лекия шепотъ не нацѣфтяли нарциси въ полето, и най-сетнѣ екътъ отъ бѣлитѣ стволоче на старитѣ буки. Кой анализъ, макаръ и на най-вещия майсторъ, ще ги види втѣкани тамъ? Само ухото и ясновидението на тия, които сж ги преживѣли, могатъ да доловятъ тази тайна.

Пѣсенъта на Македония е нейната молитва, нейното съзерцание и въздишка. Македония не е сътворила сложни инструменти. Тя нѣма такъвъ инструментъ като пияното, — широкъ и богатъ. Тя нѣма сонати и симфонии. Пѣсенъта е проста, понѣкога съ неизказано много тжга, съ едно трогателно успокоение, въ което има и плачъ и мжка и закана. Нѣма по трогателни моменти, — моменти, които граничатъ съ екстазисъ, когато набралата се мжка, дълбока и интензивна, одухотворява въ ржката на свиреца простата тамбура или кавалъ. Презъ пияното, тоя толкова богатъ, толкова хубавъ инструментъ, преживѣлицата става художествено обогатена съ багритѣ на многото тонове, виртуоза ще ѝ даде отъ своето майсторство, ще я пречупи презъ призмата на своя вжтрешенъ животъ, когато народния пѣвецъ ще я изпѣе просто, много по непосредствено, съ неупорочената ѝ първична чистота.

Ехъ, тия тжжни слова на родната пѣсенъ, тая неизразима красота, тоя тжженъ повикъ на кавала, волния замахъ върху струнитѣ на звучно пѣщата тамбура! Тѣ всички криватъ отъ онова непонятното, свръхестественото, отъ душата на народа. Отъ тия жалки звукове, отъ хвалебнитѣ думи, отъ възторгътъ, отъ заканата, се пробужда нашата майка отъ унеса на своята мжка. Дебритѣ въ планинитѣ начеватъ да ечатъ, рѣката прошумява по-силно, вѣтъра почва да лудѣе изъ полята и отъ развалинитѣ, отъ пожарищата, отъ тъмнитѣ

зандани, изъ уютнитѣ, смѣлчани кжитища по цѣлата земя, се надига като единъ възгласъ къмъ небето, химна на изтерзаната, свѣтла душа на Македония, готова да се слѣе съ безкрайността, съ безпредѣла...

Македония е живѣла и живѣе въ своята пѣсенъ. Тамъ, въ нея, сж скрити радость, любовъ и сълзи. Тая пѣсенъ е като магиченъ ключъ, който отваря сърцата и намира ония струни, които отекватъ на нейното повикване. Пѣсенъта на Македония е безсмъртна. Може нѣкъде да я забранятъ, но тя ще се таи скрита, както е скрита въ кавала, до който не сж се допирали устнитѣ на пастира. Могатъ да я присвоятъ, да я откраднатъ, но ако се намѣри единъ който да я изпѣе истински, вѣрно, неизкълчено, тогава всѣки ще познае чия е, чии страдания изказва тя, чия мжка изразява...

X.

Славянството е много подѣлено въ всѣко отношение. Македония, както вече споменахме, е частъ отъ него. Тя носи копнежътъ, романтиката му, и ги носи въ една своеобразна, стилна форма. Никой народъ не е създалъ толкова много, нагледъ безумни опити, толкова „безразсждни“ и толкова характерни за българското племе епопеи, както македонецътъ. Македония въ турската империя бѣше като срѣдъ едно обширно море, и въ сърдцето на тая империя, съ една шепа огнени, ентусиазирани борци, избухна въ нѣколко възстания.

Съ една увѣреностъ, хилядо процента, че тоя опитъ е осъденъ на загиване, тя ги направи, защото знаеше, че тѣхния отгласъ ще проехти далече въ времето и поколѣнията. Нѣма примѣръ за по-голѣмо безкористие и безответностъ отъ

тази борба. У нея изгледитѣ за нѣкакво удовлетворение сж премахнати преждевременно. Това не е борба за извоюване материални придобивки, или други нѣкакви облаги. Нейния резултатъ е далече нѣкъде въ времето. Тя е единъ мистиченъ копнежъ, нѣкаква романтика — царствена, широка, нѣмоща равна на себе си. Въ всички опити на Македония да възстане за своята свобода, ние ще прозремъ великата душа на Левски — най-големия духъ роденъ на Балканитѣ.

Има, нѣкои, които мъчно могатъ да си представятъ и трудно могатъ да се вживятъ въ тоя вътрешенъ, душевенъ динамизмъ на македонската природа. Има други даже, които си позволяватъ да забелязватъ, че борбата на македонцитѣ е била на романтична почва, че нѣкаква потребность, родена отъ македонската психология, прави всичко това, което се наричаше освободителна борба.

О, ако имамхе още отъ тоя романтизмъ отъ това безумие! То е запалителната искра. Това размирно, огнено начало е, което крепѣло македонската воля въ дълата, сурова борба, съ него трѣбва да се гордѣемъ. Нѣма по-страшно за Македония, ако се потушѣше, ако изчезнѣше тоя упоритъ стремителенъ бѣгъ, който за психологията на нѣкои засѣднали, вкоченѣли съзнания, изглежда безумие. Никога на българското племе не трѣбва да се пожелава да изчезне романтиката му. Македония, като дѣлъ отъ българщината, ще гради своята култура съ спокойния разумъ и вещата ржка на майсторитѣ, но на всѣка стѣпка, въ всѣко нейно завършено дѣло, въ всѣка речъ и маниеръ, всѣкога ще проличава оня красивъ стремежъ, онова нечувано напрежение родено отъ огъня — дѣлъ и жребий въ душата на Македония.

Каквато и форма, каквито и насоки да вземе бждната култура на тая отново възраждаща се страна, може да се каже съ пълна увѣреностъ, че македонецътъ всѣкога ще се стреми, макаръ и съ нечувани усилия, съ жертви, да върви напредъ и никога да не изоставя да пѣпли като робъ следъ тежкитѣ, голѣми крачки на времето и вѣковетѣ. Въ всичко бихме имали право да се съмнѣваме, но не и въ това, че сега, когато Македония хвърли веригитѣ на своето робство, нѣма да достигне изпредналитѣ народи въ едно изумително кратко време, защото днесъ македонската интелигенция, будна и пѣргава, върви заедно съ свѣтовния развой.

Тая подвижностъ, тоя неспокоенъ, наричанъ романтиченъ духъ у македонца, е частица отъ свѣтовния динамизмъ, който разрушава старитѣ, непотрѣбни черупки. И като хвърлимъ погледъ въ историята, ще видимъ, че великото въ свѣта всѣкога е начевало съ опити на такива безумци, а не съ политици, които сж превърнали живота си въ застояла, блатна вода.

Македония, за която до скоро нѣмаше мѣсто въ международнитѣ конференции, за която се приказваше плахо, предпазливо; Македония, ограбена и изтерзана, която нѣмаше и злато да купи своята свобода, какво би правила ако нѣмаше и тоя романтизмъ и тоя огънь?

Той пламти въ сърдцето, свѣти на македонската зеница, къмъ него бѣха устремени, като къмъ спасителна звезда обкованитѣ ржцѣ. Сжщия тоя огънь е който подържа въ крѣпкостъ и стоицизмъ снагата на Македония. Никой не познава по-голѣма воля за страдание, отъ македонската. Свѣтътъ е пѣленъ съ чудеса, омайващи човѣшкия умъ, но никжде нѣма това велико, непостижимо

изкуство на страданието, което народа ни проявява отъ вѣкове.

Тия, които не познаватъ дълбокия, мистичния смисълъ на това страдание и жертви, нека снишатъ главитѣ си и да останатъ свободно да премине устремената, огнена колесница.

XI.

Хората въ свѣта, която се наричатъ революционери, понѣкога сж много зле разбрани. Не е вѣрно, че тѣ сж лишени отъ усѣта и възможноститѣ за миренъ, културенъ животъ. Мѣстото на революционера въ еволюцията на живота е като гърмотевичния дъждъ презъ лѣтото, безъ когото посѣтото зърно не може да пробие коравата почва. Революционеритѣ сж като ралата, които разравятъ цѣлината на народната нива, изъ която трѣбва да излѣзатъ бжднитѣ стъркове на културнитѣ зародиши.

Мждрость е, не да се отричатъ и да се ампутиратъ нѣкои прояви на човѣшкия духъ, а да се разбере всѣка отъ тѣхъ, за ѣ се даде мѣсто въ голѣмата арена на живота.

Както въ развоя на отдѣлната личностъ, така и въ развоя на едно племе, или на единъ народъ, има моменти на трусове, внезапни завои, които внасятъ въ живота на тая личностъ или народъ нѣкаква нова струя. Тѣзи избраници отъ народа, които събуждатъ неговото съзнание и ставатъ проводници, изразители на нѣщо тлеюще въ нѣдрата на тоя народъ, се наричатъ революционери.

Тѣ сж, обикновено, най-напредналитѣ хора отъ нацията, които се движатъ въ авангарда ѣ. Чрезъ тѣхъ се радва, чрезъ тѣхъ се мжчи и прави своя опитъ народната душа.

Тѣ сж които възпламеняватъ пожарътъ, въ

тѣхната снага се забиватъ гвоздеитѣ и яднитѣ стрѣли на враговетѣ.

Въ дългогодишната борба на Македония за извоюване своята свобода, бѣ създадо едно легендарно съсловие. Това сж македонскитѣ революционери, — комититѣ както ги нарича народа. Въ това име се влагатъ различни съдържания. За нѣкои хора, комититѣ сж хванали гората нехранимайковци, луди глави, хрумнало имъ да се бунтуватъ, защото ги не съдържа мирния, трудолюбивъ животъ. За други, това име, може би, има друго значение, но ние знаемъ, че тѣ сж най-самоотверженитѣ, най-издигнатитѣ люде въ родината, най-често много просвѣтени и дълбоки. Тѣ сж апостолитѣ на свободата, тѣ сж народнитѣ бранители.

Колко много биха направили тия хора, ако биха се родили въ свобода и въ свобода преминаха своя житейски друмъ! Енергията, волята и идеализма у нѣкои отъ тѣхъ, щѣха да запишатъ имената имъ въ книгата на великитѣ люде, защото тѣ биха били творци.

И до днесъ въ Македония има следи отъ борчески духъ, и до днесъ тоя духъ работи непрестанно, неуморно. Тамъ има много могили издигнати отъ трупове, има долове, въ които още ечи отгласътъ отъ неравната борба. Горитѣ при всѣко подухване на вѣтъра шепнатъ легенди, а плачътъ на почернѣлитѣ майки дълго време ще долита заедно съ воя на зимната пѣсенъ, до огнището на мълчеливата македонска кѣща.

Паметни за свѣта и за историята ще останатъ нѣкои години като 1903, въ които напрежението на македонския духъ отбелѣза едно голѣмо безсмъртно дѣло. Не ще преповтарямъ историята тукъ. Въ нашия бързъ набѣгъ изъ предверието на македонската душа, смѣтамъ, че не може да

се направи повече, отколкото да се хвърли погледъ върху най-сжщественитѣ, най-очевиднитѣ нѣща. Тукъ ние само пролетяваме като на сънъ, като въ съзерцание край безсмъртнитѣ образи на борцитѣ, апостолитѣ, светиитѣ, край сѣнкитѣ на легендарнитѣ приказни юнаци, край върволицата отъ нажалени майки съ приведени глави, съ пресъхнали сълзи. Тия, които сътвориха кървавитѣ и огнени подвизи въ Македония, много между които народни учители и просвѣтители, имаха за свой идеалъ революционеритѣ отъ голѣмото общобългарско възраждане. Всѣкога Карлово и Калоферъ сж били великитѣ образи на тия самоотвержени герои, чиито кости сега почиватъ въ родната прѣстъ. Не е имало въодушевление безъ пѣснитѣ на Ботева, не е имало подвигъ безъ образа на Левски.

Македонецътъ не е материалистъ. Не малко пжти той е давалъ доказателство, че въ него трепти оня пламъкъ, който вдъхновява за подвигъ и жертва.

Готовъ за смъртъ заради свободата, той открива една много платонична, много идеална страна на своята природа. Единъ безкористенъ, единъ високъ идеалъ го зове. И той не зове съ прокламации, съ барабани, съ громки думи. Македония вика своитѣ деца съ тихия шепотъ на своитѣ гори, съ молитвитѣ на страдащитѣ, съ сжнищата, и съ виденията на неспокойни сѣнки. Борбата на Македония бѣ драговолна. Въ това се крие залога за нейната чистота и безкористие и за това бъдащето ѝ е духовно. Тя ще покаже на народитѣ, че има въ свѣта градини, занемарени, смазани отъ шеметния вървежъ на безумието, въ които цвѣтята сж били посърнали, унили; градини въ които има свѣжо ухание, и прелѣстъ, стига само да се даде животъ на градината, да се пусне

видѣлината въ нея и да се остави свободно да работи кротката ржка на градинаря. . .

XII

Трѣбва да се благоговѣе предъ вѣрата, която запази Македония. Нѣма страна подлагана на толкова изпитания и мъжки, нѣма страна съ толкова несъкрушима вѣра. Това е трогателно и велико. Презъ задимения хоризонтъ, презъ труповѣтъ, насълзенитѣ очи все очакваха едно несбжднато обещание. Въ македонското сърдце живѣеше скритата надежда, която никоѣ до сега не е успѣлъ да изтрѣгне. Македония е жива, защото бѣ живо това мъничко, кротко пламъче. Нейното сърдце туптѣ незабелѣзано. Неговия ритъмъ изпълваше въздуха, разнасяше се надалеко отъ бурята, чувствуваше се въ безгрижната игра на децата. . .

Понѣкога, въ кжсна доба, когато звездниятъ куполъ на нощта разкрие своето тържество, въ ненарушимото свещено мълчание на македонската нощъ се чува тоя ритъмъ, това туптение. Тогава оня образъ, който се разпилѣваше въ безкрайното разнообразие на нашата земя, отново се събира, и предъ насъ заставатъ мълчаливи, замечтани дветѣ прекрасни зеници и гледатъ, гледатъ безкрайно. . .

Майко земя! — викаха прокуденицитѣ. — Да бихме могли да те кръстосаме съ вѣтъра на кжсната есенъ, който отронва блѣдитѣ сълзи отъ букака, да можехме да видимъ увѣхналитѣ ти градини, смълчанитѣ каменни кжщи.

Ти нѣма да загинешъ майко! — казваше твоето дете, и ти не загина. — Готви се да облечешъ новото си руво. Народитѣ ще те посрѣщнатъ съ очудване. Ти нѣма да пристигнешъ съ гърмогласна колесница, защото твоя гръмъ ще остане като ехо въ планинитѣ, а ще пристжпишъ

леко — свѣнлива и лжечарна. Възкрѣснала изъ своя гробъ, изъ своето пепелище, ти ще носишъ великата девствена чистота на страданието и очитъ ти ще свѣтятъ съ чуденъ пламъ.

Нали и сега въ кѣсната доба ти се разговаряшъ съсъ сѣнкитъ на твойтъ отминали деца? О, да можехме да чуемъ този разговоръ, да можехме да го познаемъ въ шума на гората!

Македонска душа! Какво ще кажеме сега за тебе! Да бѣхме се родили следъ едно столѣтие, когато ти ще цвѣтишъ, когато съ почуда ще гледа на тебе свѣта, когато ще цвѣти култура и тежки кораби ще носятъ презъ морето твойтъ богатства, тогава всѣки би разказвалъ за тебе, посочилъ би те съ ржка. Но до скоро ти бѣ разпъната на кръстъ и надъ твоето небе пжтуваха черни, оловни облаци. Само въ твойтъ въздишки, въ твоя плачъ, въ кръстнитъ ти мжки, като съ око на ясновидци, трѣбваше да прозреме бжднитъ ти дни, бждната ти слава.

Но ти се готви. Иде деня на твоя голѣмъ празникъ, иде часа, когато една ржка ще ти поднесе бѣлото цвѣте.

Пригответи планинитъ си, снѣжнитъ си върхове и нека рѣкитъ зашумятъ по-силно въ доловетъ, кждето е кѣнтялъ отгласътъ на тежки времена. Изъ мъгливия хаосъ ще се зароди твоятъ день и радостна ти ще политнешъ нагоре въ предизгрѣвния часъ, като пърхаща птица.

Пригответи най-новото си руво, извѣзано отъ твоята ржка, повдигни коприненитъ рѣсни отъ очитъ си, отдавна сведени надолу и посрещни децата си и тия които пѣха за тебе.

Въ тоя часъ, ти се изправяшъ. Родната речъ като тракане на бисерни зрънца се носи на длъжъ и на ширъ, сѣнкитъ на неспокойнитъ друмници за сетенъ пжтъ те поглеждатъ и въ

смирена върволица отминаватъ по пжтя къмъ безкрая-

Бжди готова. Нищо, че до скоро на твоитѣ ржце се чуваше вмѣсто звѣнѣтъ на нажититѣ ти, звѣнѣтъ на тежки вериги. Нищо, че въ роднитѣ поля класоветѣ още шепнатѣ неспокойни, плахи думи, а морето на югъ съ гнѣвъ бие високитѣ скали на Атонъ.

Твоето дете е още невръстно. То сега избърса сълзата си. Но видишъ ли, че то вече се изправя на нозѣ и въ очитѣ му блѣсти пламъче отъ твоя огънь. То скоро ще закрепне, ще повдигне черното намѣтало отъ главата ти и ще изсуши съ цѣлувката си сълзата и отъ твоето око.

Готви се майко! Нека на огнището ти, като на жертвеникъ, да гори огънѣтъ, нека медногласиятъ кавалъ на твоя пастирь да бжде готовъ на пояса му.

Ето, отдалече се дочуватъ звукове на тржи, на небето се разтварятъ тежки порти.

Майко, готви се, защото заедно съ другитѣ святи кжтчета на българското племе ще бждешъ призована за шедствието въ потока на бодритѣ, пробудени народи!

ДУШАТА НА МАКЕДОНИЯ — ВТО-
РО ПРЕРАБОТЕНО ИЗДАНИЕ НА
СТУДИЯТА-ЕСЕ ОТЪ ГЕОРГИ ТО-
МАЛЕВСКИ, СЕ НАПЕЧАТИ ПРЕЗЪ
МЕСЕЦЪ ДЕКЕМВРИЙ 1941 ГОД.
ВЪ ХИЛЯДА ЕКЗЕМПЛЯРА ВЪ ПЕ-
ЧАТНИЦА „ИЗГРЪВЪ“ — СОФИЯ